

FRANS DENKERS

Slachtoffers, barmhartigheid en media

EIGEN SCHULD, DIKKE BULT

Toen ik een jaar of tien was, mocht ik een keer de rolschaatsen van mijn oudere broer lenen. In die tijd liep je zomer en winter nog in een korte broek. Ter bescherming van mijn knieën raadde mijn moeder mij dan ook aan daar iets omheen te doen. De professionele outfit van tegenwoordig bestond nog niet. Opvolging van mijn moeders advies zou dus zijn neergekomen op het omwinden van een paar lappen. Maar dat was, vooral naar de meisjes, natuurlijk geen gezicht. Dus sloeg ik haar raad in de wind. Ik naar beneden. Al na tien meter viel ik languit op straat. Mijn linkerknie lag tot op het bot open, waardoor ik een aantal weken op bed heb moeten liggen. Nu nog is dat een gevoelige plek.

Ik ben daar nooit mee voor de draad gekomen. De tijd is echter meer dan rijp voor een *coming out* van mijn slachtofferschap, sinds in september 1999 een groep ongeoefende skeelerers de Amsterdamse IJ-tunnel is ingedoken en daar massaal over elkaar heen is gevallen. Want hoe proberen zij dat een plek in hun leven te geven? 'Negentig skeelerers die zondag waren betrokken bij de massale valpartij in de IJ-tunnel in Amsterdam hebben zich gemeld bij de *Vereniging voor Letselschadeslachtoffers*. Ze willen de geleden schade verhalen op de organisatie van de Dam-tot-Damloop. Volgens advocaat Vercruisen van de vereniging variëren de letsels van de aanmelders van gebroken armen tot kneuzingen. Hij zegt dat veel mensen met psychische problemen kampen door de schrik. Vercruisen bekijkt momenteel de juridische kant van de zaak. Zo onderzoekt

hij of de clausule in het aanmeldingsformulier dat de deelnemers zelf aansprakelijk zijn, juridische betekenis heeft. Verder is hij op zoek naar jurisprudentie', aldus een bericht in *Trouw*.¹ Eerst vroeg ik me af, of het *ongeoefende* skeelers waren die het lef hadden de organisatie aansprakelijk te stellen. Zijn het niet alleen de *geoefenden*? Die zouden wellicht nog enig recht van spreken hebben gehad. Maar neen. Nauwelijks bekomen van mijn verbazing hoor ik Lipschits, voorzitter van dezelfde *Vereniging voor Letselschadeslachtoffers*, zeggen: '(...) wij zijn een landelijke vereniging. Ik heb het vrij groots aangepakt en iedereen opgeroepen zich te melden. Dat is sterker. Wij beschikken inmiddels over advocaten en adviseurs die echt het onderste uit de kan halen vóór de slachtoffers. (...). Mensen belen mij dat zij hun huis niet uit durven, niet meer door tunnels durven... een soort posttraumatisch stresssyndroom. Dat ze 's nachts gillend wakker worden. Laatst iemand die zei: "ik liep in V&D en opeens ging ik gillen: pas op, iedereen valt." (...). Als zij door hun psychische klachten arbeidsongeschikt worden, zullen zij wel een inkomen moeten krijgen.' Tenslotte, op de vraag of zij niet vindt dat het woord 'slachtoffer' aan devaluatie onderhevig is: 'als je een medische fout hebt meegemaakt, of je struikelt over een straattegel, dan ben je slachtoffer.'² Let op het accent boven 'ben'. Wat is er opeens toch een hoop leed in Nederland, sinds de uitvinding van het posttraumatisch stresssyndroom. En wat lees ik een paar dagen later in de krant? Dat de organisatie van de Dam-tot-Damloop er nog in trapt ook. Zij trekt het boetekleed aan en bekent schuld. Zoals er mensen zijn die graag het slachtoffer uithangen, zijn er ook altijd wel marskramers in naastenliefde, die zich aandienen om de helper uit te hangen. Zo houden die twee elkaar in stand.

Icarus beloond

Ik kom op de valpartij van die ongeoefende skeelers omdat het tegenwoordig, onder andere, de matelozen zijn

wier gedrag met de premie van het slachtofferschap wordt beloond. Verongeluk tijdens een levensgevaarlijke sport als canyoning of je nabestaanden zullen niet zeggen ‘eigen schuld, dikke bult’, maar hij of zij was ‘het slachtoffer van plotseling verslechterende weersomstandigheden’, van een ‘falend lokaal weerstation dat niet goed voorspeld had’ of van een ‘onprofessionele reisleiding’. En daarmee is het eind nog niet in zicht. Het slachtofferismecultuurtje, waarin mensen weigeren de verantwoordelijkheid te nemen voor wat zij doen, voor wat hen overkomt en voor de gevolgen daarvan infecteert bijna alle levensdomeinen. Snedig is de devaluatie van het slachtofferschap verwoord door de anesthesist Smalhout naar aanleiding van de watersnood van enkele jaren geleden in het zuiden van het land: ‘vroeger was je een slachtoffer als je verdronk. Tegenwoordig ben je dat al als je vandaag je huisraad naar zolder sjouwt en die drie dagen later weer naar beneden brengt.’ Deze devaluatie heeft waarschijnlijk, onder meer, te maken met de hoog opgeschroefde verwachtingen van beheersbaarheid (van gezondheid, veiligheid en natuur). Gebeurtenissen die zich daaraan onttrekken – en dat zijn er vele, want de beheersbaarheid van het leven en de wereld is begrensd – worden door velen niet langer beleefd als inherent aan het bestaan, waar zij mee hebben te leven en voor de gevolgen waarvan zij in onderlinge solidariteit zelf verantwoordelijkheid hebben te dragen. Men benoemt zich tot slachtoffer, en gaat een conflict aan met de overheid die als falende dader wordt aangemerkt en aansprakelijk wordt gesteld. Alsof de regering de overvloedige regen in het Maasbekken had moeten tegenhouden. De nieuwste categorie slachtoffers schijnen de nieuwe rijken te zijn. Ze zitten dik in de problemen, omdat ze wel geld hebben maar niet kunnen kopen wat ze willen. Geen tweede huis, geen tweede jacht, geen privé-vliegtuig, want die zijn niet in voorraad. Nog even, en we zullen van de rijken horen dat zij het slachtoffer van levertijden zijn. Daarna zal het niet lang meer duren of de nabestaanden van de vermetele gek, die

wel zo'n vliegtuig heeft weten te bemachtigen en daar zonder parachute uitspringt, gaan de erven Newton aansprakelijk stellen voor diens ontdekking van de zwaartekracht.

Criminaliteit

Dit slachtofferisme is ook aan te treffen bij criminaliteit. Slachtoffers van criminaliteit hebben lange tijd in de kou gestaan. In het strafrecht kwamen zij nauwelijks aan bod. Voor de omgeving waren zij het voorwerp van *blaming*: eigen schuld. Naar aanleiding van seksueel geweld heeft de vrouwenbeweging impulsen gegeven tot een volwaardiger positie van slachtoffers. De opvang door politie en justitie is sterk verbeterd. Zij worden geïnformeerd over het verloop van het proces. Zij krijgen een hulpaanbod van de over het hele land verspreide Bureaus voor Slachtofferhulp. De mogelijkheden tot therapeutische behandeling zijn vergroot door de psychiatrische beschrijving van het posttraumatisch stressyndroom. Ja, het begrip van de omgeving is zodanig toegenomen dat onveiligheid en slachtofferschap sociaal gelegitimeerde manieren voor het verkrijgen van aandacht zijn geworden. Inmiddels heeft de aandacht voor het slachtoffer zulke proporties aangenomen dat dezelfde vrouwenbeweging zich distantieert van een doorgeslagen slachtofferismecultuur: een cultuur waarin slachtoffers hun identiteit ontlenen aan het hen getroffen leed, en dat om die reden cultiveren. Sinds hen is wijsgemaakt dat zij er per definitie zielig aan toe zijn, speelt menigeen die rol ook met verve. Gewillig leveren zij zich uit aan de emotie-industrie, huilen zij voor de televisie, jammeren zij over de te lage vonnissen van rechters en trekken zij met hele buurten in processies over straat.

Illusies

Dit slachtofferismecultuurtje komt niet uit de lucht vallen. Mensen worden oeverloos verleid om te klagen over onveiligheid. En altijd blijven politici en hoofdcommissarissen beloven dat, als er nog meer agenten bij komen, het in

het jaar 2005 echt veilig is. Weliswaar erkennen zij dat de politie het niet alleen aan kan en doen zij een beroep op de burger en andere partners in het integrale veiligheidsbeleid. Maar altijd om de illusie staande te houden dat die veiligheid er ooit komt. Zelden wordt aan burgers geappelleerd met de boodschap: 'het zal nooit veilig worden. Het leven is nu eenmaal onveilig en zit nu eenmaal vol risico's. U, burger, zult daarmee moeten leven. En liefst zonder te zeuren.' Merk voorts op hoe politici zich opstellen als burgers zich het slachtoffer van secundaire victimisatie voelen, bijvoorbeeld wanneer de nabestaanden en de achterban van Meindert Tjoelkert het niet eens zijn met de te lage eisen van de officier van justitie en/of het te lage vonnis van de rechter. Wat doen zij dan, de minister-president voorop? Zij tonen begrip voor de verontwaardiging over die te lage straffen. Een minister-president, als het om een koninklijke romance gaat staatsrechtelijk op eieren lopend, gaat dan buiten zijn boekje. Hij tast daarmee de scheiding der machten aan en geeft extra voedsel aan het slachtofferisme. Wat hij behoort te doen, is afstand nemen van die gevoelens van verontwaardiging en die burgers confronteren met de maatschappelijke werkelijkheid, die inhoudt dat we nu eenmaal, in de vorm van een Openbaar Ministerie en vooral van een zittende magistratuur, scheidsrechters hebben aangesteld wier beslissingen we hebben te respecteren. Nu gedragen politici zich als de vaders die langs de lijn naar een pupillenfital staan te kijken, en verantwoordigd gillen als een scheidsrechterlijke beslissing hen niet bevalt. Een slecht voorbeeld voor de jeugd en rechtstreeks aanzettend tot supportersgeweld.

Plastic problemen

De veronderstelde ernst van het slachtofferschap houdt ook bij internationale vergelijkingen geen stand. Onlangs werd mij door het Haagse *Institute for Social Studies* gevraagd een lezing te houden voor een groep mensen uit zogeheten ontwikkelingslanden, waaronder Zuid-Ameri-

kaanse en Afrikaanse. Ik moest het hebben over onveiligheid in Nederland, waarna het de bedoeling was dat de buitenlandse gasten meedachten over de aanpak daarvan. Ik ben daar niet erg ver mee gekomen. Uit schaamte. Het enige wat ik hen daarover te melden had, was dat de morele paniek in Nederland inmiddels zo had toegeslagen, dat het moment naderde waarop het leger ingezet ging worden om de strijd tegen het wildplassen aan te binden; dat politiekorpsen, teneinde het plassen in portieken tegen te gaan, 'samencholingsverboden' uitvaardigden; dat verliefde stelletjes die daar alleen maar stonden te kussen deswege werden aangehouden, vergetend dat portieken daar toch voor zijn. Naderhand vertelden de (Nederlandse) tolken mij dat deze passage helemaal in het water was gevallen omdat zij het woord wildplassen niet in het Spaans, Frans en Engels konden vertalen. Ik bedoel maar: voor de immense vraagstukken waarmee wij in deze villawijk van de wereld kampen, bestaan niet eens woorden.

Verdwijntruc

Dat neemt niet weg dat hier ook ernstige vormen van criminaliteit worden gepleegd. En je zult daar maar het slachtoffer van zijn. Maar toch: is dat wel zo erg als in onze huidige slachtofferismecultuur wordt voorgesteld? Gaan slachtoffers allemaal lijden aan posttraumatische stresssyndromen, en moeten zij allemaal worden achtervolgd door de Bureaus voor Slachtofferhulp? Systematisch worden in de media en in de wetenschappelijke literatuur³ de uitkomsten verzwegen van een grootscheeps longitudinaal onderzoek naar de gevolgen van – ook ernstige gewelds – misdrijven.⁴ Daaruit komt, ten eerste, een veel optimistischer beeld over de verwerkingscapaciteit van slachtoffers naar voren dan men zou opmaken uit de publieke opwinding over geweld. Over het algemeen hebben de slachtoffers nauwelijks psychische averij opgelopen. Door de bank genomen is het welzijn niet dramatisch aangetast en de angst niet extreem verhoogd, noch op korte

noch op lange termijn. Zij blijken vrij snel de draad van het leven weer op te pakken. Deze bevindingen stemmen overeen met de studie *Ärgernisse und Lebenskatastrophen* van Hanak et al.⁵ Onomstotelijk blijkt daaruit a. dat, wat mensen het ergste vinden in het intermenselijk verkeer, hen de meeste pijn doet – door de auteurs *Katastrophen* genoemd – zelden of nooit te maken heeft met criminaliteit; en b. dat lang niet alle criminaliteit, ook niet die welke buitenstaanders op grond van hun morele, religieuze of strafrechtelijke normen en verontwaardiging heel erg vinden, door de betrokkenen zelf als zodanig wordt ervaren. Een officier van justitie kan na een poging tot doodslag van een man op diens vrouw ritueel wel moord en brand schreeuwen, breed uitmeten welk een laffe daad dit is en hoezeer de rechtsorde daardoor geschokt is. Maar als men het de betrokken vrouw vraagt, kan het zijn dat zij dit geweld pragmatisch verwelkomt als een duidelijk signaal dat het na al dat jarenlange getreiter nu dus echt is afgelopen met de verhouding. De politiek viel over bisschop Muskens toen hij opkwam voor het recht van armen om een brood te stelen. Hij zou daarmee aanzetten tot diefstal. Men zal echter het aantal winkeliers de kost moeten geven die dat in zijn geest in schrijnende gevallen schouderophalend afdoen met ‘ach, die arme drommel’. Menig ontwikkelingswerker die in Afrika op een *road block* – een gewelddadige afpersing op een verlaten weg – stuit, ziet dat als een vorm van tolheffing. Slachtoffers kunnen dus geheel andere betekenissen geven aan een gewelddadig gebeuren dan de a priori catastrofale definities van politiek, overheid, strafrechtelijk apparaat, media en publieke opinie. En als die criminaliteit inderdaad het allerergste zou zijn dat ons kan overkomen, zouden we elkaar rond de jaarwisseling toch massaal een ‘veilig nieuwjaar’ toewensen. Ik heb mensen dat echter nog nooit horen doen. Op de momenten waarop het aankomt, worden mensen kennelijk door geheel andere zorgen in beslag genomen.

Uit het genoemde longitudinaal onderzoek blijkt, ten

tweede, dat de ernst van de schade in hoge mate samenhangt met de conditie waarin het slachtoffer vóór het delict verkeerde. Wie goed in zijn vel zit, kan een flink stootje hebben. Wie van tevoren al uit balans is, wordt èn vaker slachtoffer èn raakt vervolgens nog verder uit balans. Criminaliteit is, met andere woorden, meer een *trigger* – die bestaande sores losmaakt – dan dat het op zichzelf een traumatiserende factor is. Er zijn overigens aanwijzingen dat dit mechanisme ook bij de politie werkzaam is. De gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen, zoals schietincidenten, de confrontatie met ernstige delicten en zelfmoorden, zijn lange tijd onderschat. Terecht wordt daaraan binnen de korpsen meer aandacht geschonken. Hulpverleners weten echter te melden dat niet zozeer het schietincident als zodanig traumatiserend werkt, maar dat het incident vervelende jeugdervaringen oprakelt.

Ten derde, bij de verwerking speelt de partner verreweg de belangrijkste rol. Van hem of haar wensen èn krijgen slachtoffers de meeste steun. Iets minder belangrijk is het sociale netwerk van vrienden, bekenden en familie. En niet of nauwelijks wordt waarde gehecht aan de steun van wat de auteur ‘instanties’ noemt. Toen ik hem, een neef van mij, op een verjaardag vroeg of hij daarmee ook de Bureaus voor Slachtofferopvang bedoelde, luidde het antwoord bevestigend. ‘Waarom schrijf je dan zo vaag over “instanties” en heb je die bureaus niet bij naam genoemd?’ Toen kwam de aap uit de mouw: ‘daar heb ik over gesteggeld met het ministerie van Justitie dat mijn onderzoek heeft gefinancierd, maar ook die Bureaus subsidieert.’ Met dit soort verdwyntrucs⁶ – die blijkbaar niet alleen in omroepeland worden toegepast – worden mythes dus in stand gehouden. Slachtoffers zullen en moeten lijden. Zij zullen en moeten worden opgevangen door de Bureaus voor Slachtofferhulp.

Deze bevindingen vormen de zoveelste aanwijzing dat de samenleving veel zorgzamer en barmhartiger is dan veelal wordt aangenomen. Van de *blaming*-theorie – vol-

gens welke de omgeving slachtoffers de schuld geeft van wat hen is overkomen in plaats van compassie te betonen – blijft niet veel over. Integendeel, de gevolgen van geweld worden verwerkt in en met behulp van natuurlijke gemeenschappen. De overheid en instanties zijn daarvoor veel minder nodig dan zij in hun zelfoverschatting en pessimistische kijk op de samenleving (individualisering, fragmentering) aannemen. Overigens is hiermee niet gezegd dat, bijvoorbeeld, de Bureaus voor Slachtofferhulp van geen enkele betekenis zijn (geweest). Niet iedereen heeft een partner of sociaal netwerk waar hij terecht kan. Bovendien heeft hun oprichting waarschijnlijk bijgedragen tot de afbraak van *blaming*- en de activering van empathisch gedrag.

Ten vierde, slachtoffers van geweld doen relatief weinig aangifte. Door politie en justitie wordt dat meestal betreurd. Men spreekt van *dark number*, alsof het gewelddadige gebeuren alleen tot klaarheid kan komen en een plek in het leven van betrokkenen kan krijgen, als de overheid daar zijn licht over heeft laten schijnen. Het wordt slachtoffers soms zelfs verweten als een gebrek aan burgerzin. Mede in het licht van bovenstaande bevindingen kan die geringe aangiftebereidheid echter ook positiever worden geïnterpreteerd: slachtoffers hebben waarschijnlijk een zeer realistisch beeld van de onmogelijkheden en de ontoereikendheid van het strafrechtelijk apparaat, en een terecht vertrouwen in de herstellende vermogens van zichzelf en de gemeenschappen waarvan zij deel uitmaken.

Afgaande op deze bevindingen zou men kunnen concluderen dat de bloeiende slachtofferismecultuur verhoudingsgewijs meer wordt gevoed door wat hierboven de moderne marskramers in naastenliefde zijn genoemd (media, politiek, wetenschap, hulpverleningsinstellingen) dan door de slachtoffers zelf.

Selectiviteit

De opwinding en verontwaardiging over geweld zijn voorts

zo selectief. Ik bedoel daarmee niet dat het allemaal wel meevalt. Het is misschien nog wel veel erger dan we geneigd zijn te denken. Het ligt eraan waar je naar kijkt. We staren ons dood op geweld in het publieke domein, houden processies en bedevaarten naar de plaatsen van zinloos geweld, spijkeren plaquettes op muren, richten geweldloze zones in. Als dat zo doorgaat, wordt het dringen geblazen om nog als slachtoffer erkenning te vinden. Je moet tegenwoordig toch minstens mevrouw Boonstra heten of je kind vermoord weten om daarvoor in aanmerking te komen. Waar we echter veel minder aandacht voor hebben – ook politie en justitie – is wat zich achter de ramen van dat publieke domein afspeelt. Incest en ander seksueel misbruik, echtelijk geweld, en niet te vergeten kindermishandeling. Per jaar sterven ongeveer veertig kinderen aan de gevolgen daarvan. Ik weet, het is lastig iets te doen als je die mishandeling vermoedt. Maar zoals ik laatst van iemand hoorde, één ding kunnen we tenminste allemaal: ervoor zorgen dat het kind in de ogen van een ander ziet dat het niet normaal is wat met hem gebeurt.

Als we criminaliteit, waaronder geweld, beschouwen als een manier van elkaar materieel, fysiek en/of psychisch pijn doen, zijn er bovendien nog zoveel andere vormen van pijn doen, die geheel buiten de invloedssfeer van het strafrechtelijke apparaat vallen, maar zowel kwantitatief als kwalitatief vele malen erger zijn. Ik doel op de vele vormen van vernederingen, beledigingen en treiterijen – vaak veel erger, want existentiëler dan een blauw oog – waarvan we dagelijks, thuis en op het werk, allemaal slachtoffer maar tegelijkertijd ook dader zijn. Daar hebben we het zelden of nooit over.

BARMHARTIGHEID EN MEDIA

Slachtoffers worden van oudsher geassocieerd met de aan hen te betonen barmhartigheid. Ik houd u enige reflecties

voor over de ethiek van barmhartigheid. Dat doe ik zonder een precieze meetlat aan te leggen, en soms wat kort door de bocht met een schuin oog naar de media, voorzover die hun kerntaken daaraan mede dienstbaar kunnen en willen maken – hetzij door zelf barmhartigheid te beoefenen, hetzij door de kijkers, luisteraars en lezers daartoe te inspireren. Ik doe dat aan de hand van een oerverhaal over barmhartigheid uit onze religieus-culturele traditie, de parabel van de Barmhartige Samaritaan. Een verhaal ter grootte van nog geen half A4-tje, dat bij nauwkeurige lezing ongemeen veel lagen en ingrediënten bevat. Voor wie hem niet helemaal meer paraat heeft, volgt eerst de in dit verband meest relevante passage. Er komt een man op Jezus af met de vraag wie zijn naaste is en wat barmhartigheid is. Zijn antwoord bestaat dan uit het volgende verhaal. ‘Een zeker mens daalde af van Jeruzalem naar Jericho en viel in de handen van rovers, die hem niet alleen uitschudden, maar ook slagen gaven en weggingen, terwijl zij hem halfdood lieten liggen. Bij geval daalde een priester af langs die weg; en deze zag hem, doch ging aan de overzijde voorbij. Evenzo ging ook een Leviet langs die plaats, en hij zag hem en ging aan de overzijde voorbij. Doch een Samaritaan, die op reis was, kwam in zijn nabijheid, en toen hij hem zag, werd hij met ontferming bewogen. En hij ging naar hem toe, verbond zijn wonden, goot er olie en wijn op; en hij zette hem op zijn eigen rijdier, bracht hem naar een herberg en verzorgde hem. En de volgende dag stelde hij de waard twee schellingen ter hand en zeide: Verzorg hem en mocht gij meer kosten hebben, dan zal ik ze u vergoeden, op mijn terugreis.’⁷

Realistische berichtgeving

Wat als eerste opvalt, is dat in de parabel zo realistisch, waarheidsgetrouw verslag wordt gedaan van de alledaagse werkelijkheid. Zij brengt enerzijds het slechte nieuws. Zij laat het falen van de priester en de leviet, zijn pastoraal werker, zien. Zij zegt dus iets over het toenmalige verval

van normen en waarden, zoals de media dat tegenwoordig doen in hun berichtgeving over de apathische onverschilligheid van omstanders bij criminaliteit en over de gestorven bejaarde die drie maanden door zijn burens onopgemerkt is gebleven. Maar anderzijds brengt de parabel ook goed nieuws. Zij laat zien hoe het óók kan en wat er wél aan barmhartigheid wordt gepraktiseerd. Voorbeelden die wezenlijk en onontbeerlijk zijn om te inspireren en aan te steken tot navolging. Met alleen maar doemverhalen komen we niet dicht bij het goede leven. Trekken we elkaar alleen maar verder de put in. Alleen in die zin al is het evangelie, zeker dit kleine stukje Lucas-tekst, een voortreffelijk journalistiek genre. Media die louter slecht nieuws brengen, hebben niets inspirerends te melden over barmhartigheid jegens slachtoffers.

Direct om je heen

Als Jezus antwoord geeft op de vraag wat barmhartigheid is, slaat hij niet aan het argumenteren, gaat hij niet overtuigen, geeft hij geen definitie, steekt hij geen theologisch exposé af, dringt hij niets op, legt hij geen morele verboden en geboden op, houdt hij geen moraliserende zedenpreek, zeurt hij niet over de teloorgang van normen en waarden, verheerlijkt hij niet nostalgisch de goede oude tijden, tovert hij geen futuristisch-utopische visioenen voor. Populair gezegd antwoordt hij zo iets als: ‘wat barmhartigheid is, kan ik je ook niet zo een, twee, drie zeggen. Maar kijk om je heen.’ Hij vertelt dan een verhaal waarin wordt aangewezen wat er in de actuele werkelijkheid, in het hier en nu, direct om je heen – op de weg tussen Jeruzalem en Jericho – al *wordt* gepraktiseerd aan barmhartigheid. Let wel, hij verwijst niet naar de toenmalige moeder Teresa. Natuurlijk kan die een voorname voorbeeldfunctie vervullen. Maar Jezus is waarschijnlijk bang geweest voor idolatrie, de neiging om je zo te vereenzelvigen met dit soort helden dat je je eigenheid verliest en je eigen idealen op slag onbereikbaar worden.

Het moet de media te denken geven dat Jezus evenmin verwijst naar de acties van de gezamenlijke omroepen ten behoeve van de slachtoffers van aardbevingen in Turkije, of de toenmalige varianten daarvan. Wil je weten wat barmhartigheid is en – vooral – wil je daartoe aangestoken worden, lijkt Jezus te willen zeggen, leer dan te zien wat er in je directe omgeving aan noden zijn en dáár gelenigd worden. Daar gebeurt het al en dient het in de eerste plaats te gebeuren. Daarbuiten wordt het al gauw een ver-van-mijn-bed show. In de parabel figureren daarom gewone medeburgers, uit onze directe omgeving. Minder vooraanstaand dan moeder Teresa of in minder spectaculaire omstandigheden verkerend dan de slachtoffers van verre calamiteiten kunnen deze net zo goed een voorbeeldfunctie vervullen. Wellicht zelfs nog beter vanwege hun grotere herkenbaarheid. Daarvoor is nodig dat hun ervaringen en gedragingen worden opgedolven en zichtbaar gemaakt. Niet alleen ter verdieping van wetenschappelijk inzicht. Maar vooral ook omdat zij de potentiële leveranciers zijn van uit het leven gegrepen verhalen die inspireren tot navolging. Voorwaarde om te zien wat er direct om je heen aan noden bestaan en hoe die gelenigd worden, is verbondenheid met je omgeving. Die omgeving hoeft overigens niet per se geografisch nabij te zijn. Op afstand, via telefoon en e-mail, wordt er ook heel wat opgebeurd en getroost.

Media mogen zich soms graag profileren als de grote *Erbarmer*. Op grond van bovenstaande exegese hebben zij echter niets te bieden aan inspirerende voorbeeldwerking als hun liefdadigheidsacties en berichtgevingen zich niet ook richten op het hier en nu, en daarover geen goed nieuws wordt gebracht. Precies wat ik ook heb tegen al die pastores die mij op zondag vragen alweer te bidden voor de slachtoffers van rampen en oorlogen in verre buitenland – wat ik kijkend naar de televisiejournals de hele week al gedaan heb. Ik heb liever dat zij helpen mijn ogen te openen voor mijn directe omgeving, waar ik mede door mijn

drukke werk al zo vaak van vervreemd ben. Om verbonden te raken en te blijven met hun omgeving, waar het gebeurt, moeten mediaconsumenten zich matigen in het lezen van kranten, het beluisteren van radio en het kijken naar televisie. Voor de redacties van lokale sufferdjes en lokale oproepen blijft in deze visie nog wel plaats.

Bewogen management

De barmhartigheid van de Samaritaan bestaat uit de trits zien – bewogen worden – in beweging komen. Dit ‘in beweging komen’ is door de Zundertse trappistenabt Witkam eigentijds uiteengelegd in de drieslag professionaliteit (deskundige ontsmetting en verbinding van de wonden), efficiency (langs de kortste weg naar een herberg dat in die tijd waarschijnlijk tevens een noodhospitaaltje was) en economie (er was geld nodig om de herbergier te betalen).⁸ Deze profane interpretatie heeft iets aantrekkelijks. Het begrip barmhartigheid heeft voor velen een bijklank van ‘soft’ en ‘sentimenteel’. Witkams uitleg leidt daarvan af. Door zijn woordgebruik laat hij zien dat barmhartigheid niet iets van vroegere tijden is en niet op gespannen voet hoeft te staan met hedendaagse managementpraktijken. Ook professionals en zakelijk geleide organisaties kunnen barmhartig zijn, lijkt hij te zeggen. Maar hij laat tegelijkertijd zien dat, wil van barmhartigheid sprake zijn, het een niet zonder het ander kan. Een slachtoffer kan niet leven van bewogenheid en compassie alleen. Maar met alleen professionaliteit, efficiency en economie is hij er ook niet. Misschien is dat ook wel een reden waarom in de parabel van de barmhartige Samaritaan geen media ten voorbeeld worden gesteld. Met hun gepolijste presentatie, waar qua professionaliteit, efficiency en economie vaak niets op af te dingen is, suggereren zij vaak een aandoenlijke barmhartigheid aan de dag te leggen, maar er blijft twijfel bestaan over hun oprechte bewogenheid.

Dagelijkse glans

De afgelopen tijd zijn in het Nederlands taalgebied belangwekkende boeken over barmhartigheid verschenen. Ik noem Duyndams *Denken, passie en compassie*⁹ en Moyaerts *De mateloosheid van het christendom*.¹⁰ Zij hebben gemeen dat de barmhartigheid betrokken wordt op extreme grenssituaties, zoals oorlogen, waarin slachtoffers in uiterste nood verkeren en de ontfermers tot in hun ingewanden bewogen worden om heldhaftig in te springen. Wat ontroering betreft, niet verschillend van veel emotie-televisie. En niet verschillend van veel filosofische en theologische literatuur over verwante waarden als vergeving en verzoening. Te vaak worden die gerelateerd aan verhoudingen tussen beulen en hun slachtoffers. Men krijgt soms de indruk dat je ternauwernood de gaskamers van een concentratiekamp moet zijn ontlopen om voor vergeving in aanmerking te komen.

Het is onjuist barmhartigheid daarmee te vereenzelvigen. Als barmhartigheid iets voorstelt, moet het binnen het bereik van de alledaagse menselijke mogelijkheden liggen. Het gaat ook om de kleine gebaren die het leven in een ten dele gehaaste en geanonimiseerde samenleving het surplus van een glans geven. Opstaan in de tram voor een oudere of jongere – want die kan ook moe zijn – kan een daad van barmhartigheid zijn. Zo ook, als je te kiezen hebt, bewust plaats nemen naast een neger, daarmee naar hem uitstralend dat hij er ook mag zijn en er ook bij hoort. In plaats van hem te mijden, hem daarmee uitstotend. Ook daar moeten we het, de media inclusief, over hebben. Het ligt meer binnen ons bereik dan de aardbeving in Turkije.

Trouw

Als de Samaritaan het slachtoffer aan de goede zorgen van de herbergier heeft toevertrouwd, belooft hij hem de eventuele meerkosten te voldoen bij zijn terugkomst. De Samaritaan verwijst en delegeert dus, maar niet om zich ervan af te maken, en zonder van het kastje naar de muur te verwij-

zen. Zijn barmhartigheid is geen momentane opwelling, geen eendagsvlieg. Hij komt terug. De theologische portee hiervan daargelaten, zou men in modern jargon kunnen zeggen dat hij als *intaker* trouw blijft aan en verantwoordelijk blijft voor zijn cliënt. Wat hij, anders dan vele media, dus niet doet, is zich parasitair volzuigen met het leed en de emoties van een slachtoffer, om vervolgens snel verder te hopen naar de slachtoffers van een andere brandhaard. Barmhartige berichtgeving vergt continuïteit.

Nutteloos

De ware deugdzaamheid loopt niet te koop met zichzelf, in de zin van 'kijk mij eens'. Zij is stil en terughoudend. Een beetje openbaarheid mag, anders zouden wij geen inspirerende voorbeelden aangereikt krijgen. Maar niet te veel, anders wordt zij manipuleerbaar, wordt zij in sferen getrokken die er niets mee te maken hebben, zoals belangenverstrengeling en nut. Het is daarom niet toevallig dat in de parabel geen uitsluitsel wordt gegeven of de barmhartigheid van de Samaritaan uiteindelijk levensreddend voor het slachtoffer is geweest of niet. En dat is maar goed ook. Want het is buitengewoon gevaarlijk om in die termen te denken. Stel je voor dat de statistieken uitwijzen dat, ondanks de barmhartigheid van omstanders, 80 procent op weg naar het ziekenhuis in de ambulance overlijdt. Dan is er in het huidige bedrijfsmatige marktdenken een redelijke kans dat een of andere technocraat oppert: dit levert te weinig op. Laten we onze inspanningen richten op projecten die beter renderen. Waarden en de daarmee verbonden deugden hebben dergelijk nut niet. Zij behoren tot de categorie dingen die nu eenmaal gedaan moeten worden, die een betekenis in zichzelf hebben. Waarden die daarbuiten een calculeerbaar nut krijgen, worden op slag waardeloos. Nu is honderd procent onbaatzuchtigheid niet altijd iedereen gegeven. Maar liefdadigheidsacties door de media die te zeer zijn vermengd met eigen promotionele belangen mogen niet te gauw het predikaat barmhartigheid krijgen.

Zelfzorg

Een fascinerende vraag, waaraan in de exegetische literatuur bij mijn weten nauwelijks aandacht is geschonken, luidt wat de Samaritaan precies deed tussen het moment dat hij de herberg verliet en daar weer terugkwam. We weten het niet. Er wordt alleen vermeld dat hij 'op reis' was. Misschien was het een handelsreiziger, en ging hij alsnog de vette order in de wacht slepen die was blijven liggen. Of ging hij naar zijn meisje. Hoe dan ook, we mogen vermoeden dat het iets met zijn privé-leven te maken had. Trouw zorg dragend voor het slachtoffer bleef hij intussen derhalve ook voor zichzelf zorgen. Die zorg voor zichzelf is waarschijnlijk heel wezenlijk. Zonder dat heb je een ander niets te bieden en houd je het niet vol. Elders in de parabel wordt dat zelfs expliciet voorgehouden: hebt uw naaste lief gelijk uzelf.

Op navrante wijze is dit beginsel geïllustreerd in een televisiedocumentaire, vertoond tijdens de door Van Dis gepresenteerde serie *Zomeravondgasten*. We zien daar ontwikkelingswerkers bezig temidden van de onbeschrijflijke ellende in Rwanda. Op een gegeven moment zijn we getuige van een telefoongesprek waarin een van hen aan zijn vrouw in België zoiets vraagt als 'wil je er nog aan denken de plantjes op mijn studeerkamer water te geven?' De gaste van die avond, Sonja Barend, raakt hierbij in een opperste staat van verontwaardiging. Hoe haalt iemand het in zijn hoofd om temidden van al die rampspoed voor zoiets onbenulligs als plantjes op zijn studeerkamer aandacht te vragen? Van Dis begreep het en legde het uit. Zonder dat red je het niet. En die zelfzorg is per definitie bijna altijd triviaal vergeleken met het leed waarvoor men professioneel zorg draagt.

Een van de manieren om goed voor zichzelf te zorgen, is slachtoffers niet alleen te beschouwen als de zwakkelingen over wie ik mij dien te ontfermen en met wie ik compassionele solidariteit behoor te betonen. Men kan tegelijkertijd ook naar hun sterke kanten kijken, naar wat zij mij en

anderen te bieden hebben. Daarmee is niet alleen hun zelf-respect gediend, maar ook de noodzakelijke zorg voor onszelf. We kunnen sentimenteel compassie betonen met de vrouw die na een ziekte of een ongeluk in een rolstoel is beland. We kunnen evenveel compassie hebben met haar zorgende echtgenoot, of hem prijzen om zijn onbaatzuchtigheid. Maar feliciteren we zo iemand wel eens omdat hij toch maar ontzettend geboft heeft met die levenslustige vrouw? En wat doen de media daaraan? Het zieligheidsgehalte is vaak bijzonder hoog.

Vragende en ontvangende barmhartigheid

Bijna altijd wordt alleen de Samaritaan ten voorbeeld gesteld. Het is inderdaad prijzenswaardig wat hij heeft gedaan. Met gevaar voor eigen leven, de rovers konden immers nog in de buurt zijn, heeft hij zijn belangen opzij gezet en is hij voor het slachtoffer in de bres gesprongen. Nog bewonderenswaardiger wordt zijn barmhartigheid als men zich realiseert dat helper en geholpene met elkaar op gespannen voet stonden. Zij waren vertegenwoordigers van vijandige stammen. In hedendaagse verhoudingen was de helper een Palestijn, het slachtoffer een Jood. De Samaritaan had bij het zien van het beroofde en zwaar-gewonde slachtoffer dus net zo goed kunnen denken: 'barst jij maar. Eigen schuld, dikke bult. Nu zal ik je hebben ook.' Dat deed hij niet. Hij overwon zijn vijandbeeld, waardoor zijn barmhartigheid tegelijkertijd elementen van vergeving en verzoening in zich draagt. Maar toch, hoe verdienstelijk zijn optreden ook is geweest, de Samaritaan was met al zijn goede bedoelingen nergens als het slachtoffer hem niet in zijn leven en tot zijn nood toeliet. Hij had, gezien de toenmalige verhoudingen, net zo goed kunnen denken: 'ik sterf nog liever dan dat ik mij door jou laat helpen.' Dat deed hij niet. Hij overwon ook zijn vijandbeeld. Waarmee gezegd is dat er naast de gevende barmhartigheid, die altijd centraal wordt gesteld, ook zoiets als een vragende en ontvangende barmhartigheid bestaat.

Barmhartigheid gedijt bij de gratie van een gever én een vrager/ontvanger.

Ik attendeer hier ook op omdat het altijd de gevende barmhartigheid is die wordt geproblematiseerd, als zou het daaraan in onze geïndividualiseerde samenleving schorten. Naar mijn oordeel is de vragende en ontvangende barmhartigheid, in de zin van de erkenning het niet alleen te kunnen rooien maar wezenlijk te zijn aangewezen op anderen, een veel groter probleem. Het impliceert de kunst zich van zijn afhankelijke en kwetsbare kant te tonen. In een tijd van maakbaarheid, zelfbeschikking, autonomie en individualisme is dat voor menigeen een zware opgave. Maar zoals bij iedere deugd moet ook hier matigheid worden betracht. Niet te weinig, maar ook niet teveel. Wat dit laatste betreft, de media zouden er het hunne aan kunnen doen om te voorkomen dat slachtoffers synoniem worden met klagende en aandacht overvragende zeurpieten. Slachtoffers zouden op hun beurt terughoudender kunnen reageren op verzoeken van de media in hun programma's op te treden, conform het adagium van de columnist Blokker: 'mensen mogen van mij alles weten. Mijn moeder had mij mogen aborteren, als ze het maar niet bij *Rondom Tien* ging vertellen.'

VREDE TUSSEN DADERS EN SLACHTOFFERS

Nu is dit slachtofferisme, aan de hand waarvan mensen hun identiteit opbouwen en sociaal gelegitimeerde aandacht afdwingen, nog tot daar aan toe. Maar, ten eerste, gezeur gaat een omgeving vervelen. En ten tweede, bij slachtoffers horen ouders. Als die er niet zijn worden zondebokken gezocht en aangewezen. Een gecultiveerd slachtofferschap kan alleen maar gedijen bij de gratie van een gecultiveerd ouderschap: de demonisering van ouders als de incarnatie van het ultieme kwaad, dat moet worden uitgedreven, geëxcommuniceerd buiten de stadspoorten,

tezamen met de leprozen, zwervers en psychiatrische patiënten die tussen wal en schip vallen. Dit zien we de laatste tijd volop gebeuren. Asielzoekers zijn bij voorbaat de schuld van een levensdelict. Ex-gedetineerde zedendelinquenten moeten chemisch gecastreerd en verbannen worden. Actiegroepen verschaffen via internet informatie of er binnen een straal van drie kilometer rond je huis een ex-gedetineerde zedendelinquent woont. Alsof we het hebben over het stralingsgevaar van een of andere kaduke kernreactor. Dit alles onder aanvoering van burgemeesters die tijdig ingelicht willen worden over de terugkeer van (zeden)delinquenten uit de gevangenis, teneinde hen uit de buurt te weren. Alsook onder aanvoering van alle politieke partijen, die het strafrecht tot een soort verzoekplatenprogramma van het *gesundenes Volksempfinden* willen maken en de borreltafel inruilen voor de rechtsstaat. Ik zeg met nadruk *alle* politieke partijen, omdat ook de christelijke partijen met deze hetze zijn meegegaan. Terwijl bij uitstek van hen, die beweren zich geïnspireerd te weten door Jezus van Nazareth, een ander geluid verwacht zou mogen worden. Uit het evangelie is niet gemakkelijk een standpunt over Schiphol of de hogesnelheidstrein af te leiden. En het is een realiteit dat politici op talrijke gebieden compromissen moeten sluiten. Maar als er nu één ding is waar hun inspiratiebron voor is gegaan, in dienst waarvan hij zijn leven heeft gesteld – dat daar zelfs voor heeft gegeven – en waarin hij nooit enig compromis heeft gesloten, dan is dat zijn eindeloze pogen de grootste zondaars er ook bij te laten horen. Op een lafhartige en tegelijk domme wijze dingend naar de volksgunst hebben de christelijke partijen precies dit immateriële, ononderhandelbare beginsel verkwanseld. En hun houding is waarschijnlijk nog hypocriet ook. Want zouden we vernemen dat Fidel Castro nu ook al bezig was ex-gedetineerde zedendelinquenten uit de dorpen te deporteren, dan liepen dezelfde politieke partijen unaniem te hoop om er bij de minister van Buitenlandse Zaken op aan te dringen de kwestie van de mensen-

rechten op Cuba aan te kaarten. Ik houd mijn hart vast als we straks een gekozen burgemeester krijgen, (waar al stemmen voor opgaan) hoofdcommissarissen van politie en hoofdofficieren van justitie ook gekozen worden, het Openbaar Ministerie geprivatiseerd wordt en rechters met stukloon beloond moeten worden. Zijn al die autoriteiten tijdens hun verkiezingscampagnes en daarna in een mediocratie bestand tegen de druk aan dit soort diaboliserende praktijken toe te geven?

Geen vrede zonder vergeving

Barmhartigheid is één en ongedeeld. Je kunt niet compassie betonen naar een slachtoffer en tegelijkertijd de dader vermonsterend afschrijven, zoals media vaak doen. Barmhartigheid naar slachtoffers houdt op barmhartigheid te zijn als die niet gepaard gaat met barmhartigheid naar daders. Daarmee bedoel ik niet het begrijpen en goedpraten van hun daden, met verwijzing naar hun persoonlijke en maatschappelijke achtergronden. Barmhartigheid naar daders kan andere vormen aannemen. Want er bestaat naast de gevende en vragende/ontvangende barmhartigheid ook een oudtestamentische harde barmhartigheid, in de zin van een profetische verontwaardiging over en veroordeling van de daad, maar mede gericht op bewustwording en inkeer van de dader, teneinde hem aldus de kans te geven opnieuw te beginnen.

Geprobeerd wordt ook mijn eigen organisatie, de politie, aan de fatale polarisatie tussen daders en slachtoffers medeplichtig te maken. Zij wordt geacht al die te verbannen delinquenten te 'monitoren'. Ik hoop en verwacht dat zij zich hiervan distantieert. Dat zij als enige en misschien laatste overheidsorgaan nog het hoofd weet koel te houden. Dat zij, in de buurten waar deze spanningen heersen, doet waartoe zij geroepen is: vrede helpen stichten. Dit betekent uitleggen en vooral uitstralen dat verbanning buiten de stadspoorten en levenslange stigmatisering van (ex-) delinquenten, van seksuele of andere aard, deze in een

zodanig isolement brengt dat zij precies dáárdóór – de verkettering door de samenleving zelf en door al die politici, burgemeesters en media die op de golven daarvan meedienen – doen wat (potentiële) slachtoffers vrezen: in herhaling vallen. Het betekent uitleggen dat een gevangenisstraf, in de etymologische betekenis van *penitentiary*, er is om zich bewust te worden van het bedreven kwaad, zo tot inkeer te komen en boete te doen, teneinde het pad te effenen naar terugkeer in de samenleving en herstel van verhoudingen, en – grote woorden, maar mensenlevens kunnen niet zonder – wellicht tot vergeving en verzoening te komen. Het betekent uitleggen dat, als die straf is uitgezet, op de samenleving de verantwoordelijkheid rust om, onder de bezielende leiding van politici en burgemeesters en gesteund door barmhartige media, ex-gedetineerden de kans te geven opnieuw te beginnen. Is het in dit verband nu zo gek als een politieambtenaar – een wijkagent of degene die hem heeft aangehouden – de gedetineerde die zijn straf erop heeft zitten bij het verlaten van de gevangenispoort verwelkomt in de samenleving? Dat hij, of hij dat nu wil of niet, door zijn uniform tegelijkertijd uitstraalt hem zonnig in de gaten te houden, is mooi meegenomen en binnen die context van oprechte verwelcoming ook niet erg. Hij geeft de ex-gedetineerde er immers ook mee te kennen dat hij hem er graag bij wil *houden*. En dat binnen diezelfde context van bezorgdheid voor de onderlinge vrede vaste bewoners en ex-gedetineerde *een enkele keer* beter een poosje uit elkaars buurt kunnen blijven, begrijp ik ook wel. Als het maar niet voortkomt uit een heksenjacht.

Rituelen

Dat er in tegenstelling tot twintig jaar geleden aandacht voor het slachtoffer is gekomen, is winst. Sommigen beweren zelfs dat de opbouw van een nieuwe collectieve moraal in deze postmoderne, geïndividualiseerde en gefragmenteerde samenleving verloopt via de weg van compassie met slachtoffers.¹¹ Maar als compassie daarmee ontaardt in

een exculperende zelfbeklagdwang van slachtoffers en in een uitdrijving van daders als monsters zijn we niets opgeschoten. Dat brengt geen vrede en geen collectieve moraal naderbij. Integendeel, het zet mensen tegen elkaar op, versterkt vijandbeelden en roept op tot oorlog. Het levert geen enkele bijdrage tot het goede leven. Wat we daarvoor, om te beginnen, weer nodig hebben, zijn rituelen, anders dan strafrechtelijke, die het verloop, de duur en het einde van rouw en geklaag over misère markeren. Zoiets als Carmiggelt ooit bepleitte: ieder mens heeft per dag recht op een half uur eenzaamheid en op een half uur zeuren. Dat laatste ging in zijn voorstel, bij voorkeur aan het eind van de middag, zijn favoriete zeurensuur, als volgt in zijn werk. Tegen zijn vrouw: 'ik voel mij zo moe-oe.' Waarop zijn vrouw dan meelevend moest vragen: 'oh ja, wat heb je dan?' En hij zei: 'kwee-nie.' Enzovoort, tot het half uur om was, maar niet langer, en de onbenutte zeurtijd mocht niet worden opgespaard. In navolging daarvan maken vrouwen tegenwoordig 'spruitjes-afspraken'. Ze bellen elkaar op met het sein 'spruitjes'. Het is een code dat zij eventjes oeverloos willen klagen over hun kerels of ander ongemak, zonder dat iemand de therapeut gaat uithangen en ingewikkelde vragen stelt over 'wat doe je er zelf aan'.

Verontwaardiging voorbij

Wanneer in het voorgaande hier en daar hilarisch is gedaan over de bestaande slachtofferismecultuur is dat niet om leed te bagatelliseren. De drijfveer is veeleer om te ont-rafelen, om door het rookgordijn dat door, onder andere, de media wordt opgetrokken, oog te krijgen en te houden voor het werkelijke lijden. Een vader die nog geen dag na het gewelddadige overlijden van zijn zoon een gelikte persconferentie staat te geven, brengt althans mij in verwarring. Maakt het mij moeilijk op afstand de compassie te voelen die hem toekomt. De afhankelijkheid van slachtoffers, nabestaanden en derden van media-aandacht, stille tochten en zwaarte van strafrechtelijke sancties is een

doodlopende weg. Reeds beklagen ouders voor wier gedode kind geen stille tocht is gehouden, zich er publiekelijk over dat hun kind er kennelijk niet toe doet. Alsof er niet meer gerouwd kan worden buiten het zicht van de camera's. Wat het strafrecht betreft, dat houdt per definitie een zekere afstand tot de emoties van slachtoffers, nabestaanden en samenleving. Daar wordt dus nooit voor de volle honderd procent de erkenning gevonden van wat het kwaad heeft aangericht.

Dit alles neemt niet weg dat er voor morele verontwaardiging, in de media, in de politiek en op straat door stille tochten, plaats kan zijn. Vergeleken met het begrijpend verklaren, dat al gauw leidt tot goedpraten en debilisering van de dader, is die collectieve verontwaardiging, meer responsabiliserend van aard, zelfs een vooruitgang. Betroerde jeugd of niet: er wordt mee duidelijk gemaakt dat je bepaalde dingen nu eenmaal niet doet. Als die verontwaardiging maar niet blijft steken in de roep om vergeldende wraak. Eeuwen geschiedenis leren dat we daarmee steeds verder van huis raken.

NOTEN

1. 'Skeelerers claimen schade'. In: *Trouw* 25 september 1999.
2. *Het Parool* 6 oktober 1999.
3. Stan Baars, *Ondersteuning van slachtoffers; kwaliteit van onderop*. Amsterdam, uitgave in eigen beheer, 1999.
4. Adriaan Denkers, *Psychological reactions of victims of crime: the influence of pre-crime, crime and post-crime factors*. Amsterdam, Vrije Universiteit, 1996.
5. Gerhard Hanak, Johannes Stehr & Heinz Steinert, *Ärgernisse und Lebenskatastrophen. Über den alltäglichen Umgang mit Kriminalität*. Bielefeld, A J Z Verlag, 1989.
6. Zie ook de bijdrage van Vonne van der Meer.
7. Nederlands Bijbelgenootschap, *Bijbel*. Haarlem, 1992.

pp. 97-98 (Het evangelie naar Lucas).

8. Jeroen Witkam, 'De mateloze mate'. In: Paul van Tongeren en Martien Pijnenburg (red.), *Zorg om maat. Kritische kanttekeningen bij 'zorg op maat'*. Best, Damon, 1998, pp. 97-101.

9. Joachim Duyndam, *Denken, passie en compassie. Tijdreizen naar gemeenschap*. Kampen, Kok Agora, 1997.

10. Paul Moyaert, *De mateloosheid van het christendom. Over naastenliefde, betekenisincarnatie en mystieke liefde*. Nijmegen, SUN, 1998.

11. Hans Boutellier, *Solidariteit en slachtofferschap*. Nijmegen, SUN, 1993.